

A „HÁZTÁJIZÁS” TEGNAP ÉS MA

(A problémáról egy empirikus kutatás kapcsán)*

A VIZSGÁLATRÓL

Köztudott, hogy a hazai munkanélküliség területileg és településtípusok szerint rendkívül differenciált. A nyílt munkanélküliség már megjelenésekor is az ország infrastruktúráisan és gazdaságilag fejletlenebb területein és falusias településein kezdett sűrűsödni, tömegessé válása idején a „kelet-nyugati” lejtőben látványos formát öltött. A későbbi gazdasági és munkaerőpiaci fejlemények – az egyik oldalon a külföldi többeberuházások, a privatizáció, a munkaerő-kereslet élénkülése, a másik oldalon a gazdaság folytatódó leépülése, a beruházások hiánya, a tartós munkanélküliség tömegessé válása – nem változtattak lényegesen a már kialakult helyzeten, pontosabban felerősítették és még markánsabbá tették a területi-települési különbségeket.

Az elmondottak egyben azt is jelentik, hogy többféle munkanélküliség van. Más az a munkanélküliség, amely mögött évszázados iparosodás, több generációs ipari munkásság és munkakultúra, városiasodás stb. húzódik meg, és a „lemaradó” iparágak (pl. bányászat, kohászat) válságához kapcsolódik, és megint más az, ahol az iparosodás mindössze néhány évtizede kezdődött el addig falusias településeken, tömegeket készítetve a falun élő ipari munkássá válásra, erre a sajátos megélhetést, életmódot és munkakultúrát nyújtó „félproletár” státuszra. Ugyanaz a munkanélküli élethelyzet tehát a jelzett történeti és fejlődésbeli körülményektől függően merőben eltérő megélhetést, erőforrásokat, életlehetőségeket és kitörési esélyeket kínál az érintettek számára, illetve ők maguk is másként élik meg, értelmezik és értékelik helyzetüket, és eltérő életstratégiákat követnek.

A fenti szempontok és megfontolások figyelembevételével mi arra vállalkoztunk, hogy a magyar gazdaságban és munkaerőpiacon végbement drámai folyamatok sajátos típusát próbáljuk meg leírni. Nevezetesen arra kerestük a választ, hogy vajon mi történik egy olyan térséggel és lakóival, amely a hetvenes évekig döntően mezőgazdasági jellegű volt, majd ezt követően iparosították, hogy aztán a kilencvenes évek válságkörülményei közt bezárják az oda telepített üzemeket és a dolgozókat elbocsássák.

* A kutatás az Aktív Társadalom Alapítvány és az Institut für die Wissenschaften vom Menschen támogatásával készült.

Másként fogalmazva: az államszocialista redisztribúció sajátos iparosítási-fejlesztési típusát kívántuk megvizsgálni, melynek az volt a fő jellegzetessége, hogy az érintett településeket és mikrokörzeteket az addigi fejlődési pályáról külső tőkeallokációval kilendítették a gyors iparosodás irányába, majd néhány évtizedes iparosodás után, a kilencvenes évek eleji gyárbezárásokat követően megtört ez a fejlődési szakasz. Ettől kezdve az érintett települések új fejlődési pályára kerültek-kényszerültek, amelyről ma még – néhány évvel a helyi ipar összeomlása után – korai lenne ítéletet mondani. Anynyi mindenesetre bizonyosan állítható, hogy az iparosodás irányzata lelassult, dinamikája megtört, államosított formája véget ért; de hogy csupán időleges megtorpanásról van-e szó, avagy hosszabb stagnálásról, netán fejlődésbeli megrekedésről, esetleg új fejlődési irányzat kialakulásáról – egyelőre nem lehet tudni. Az is bizonyosnak látszik, hogy az elmúlt évtizedekben ipari bérmunkássá váló, életvitelüket, életmódjukat, munkahelyi karrierjüket stb. ekként szervező emberek a gyárak bezárását és elbocsátásukat követően szintén merőben új munkaerőpiaci, elhelyezkedési és megélhetési körülmények közé kerültek. Egyfelől kérdés, hogy az évtizedes iparosodás kínálta megélhetési és fejlődési irányhoz képest a jelzett ipari tőke kivonás, az ezt követő tömeges elbocsátás, a magas és tartós munkanélküliség, és persze a földek magántulajdonba adása milyen megélhetési alternatívákat és lehetőségeket kínálnak számukra. Tovább tudnak-e és akarnak-e haladni a bérmunkás- vagy alkalmazotti lét irányába, vagy élve a lehetőséggel, a mezőgazdasági kistermelés irányába tájékozódnak, esetleg a bérmunkáslét és a mezőgazdasági önellátás és kistermelés félproletár állapot kombinációját lesznek-e kénytelenek folytatni; netán az állami segélyek és az alkalmi munka „kettősségére” kényszerülnek építeni további életüket. Másfelől kérdés, hogy maguk az érintettek milyen erőforrásokkal rendelkeznek; miként élik meg és értékelik léthelyzetüket és lehetőségeiket; milyen személyes vagy családi értékek és törekvések mentén szervezik életüket, és milyen túlélési és kitörési stratégiákat követnek.

*

A vázolt iparosítási-iparosodási típus kutatásra alkalmas helyszínei közül végül is az ország közepén elhelyezkedő „perifériára” esett a választásunk, mivel sajátos történeti fejlődése miatt ideális terepnek látszott a vizsgálat lebonyolítására. A mikrokörzet (Kunhegyes, Tiszabura, Tiszaroff, Tiszagyenda, Tomajmonostora, Abádszalók) az ország közlekedési makroszerkezetének a gerincét képező erővonalak között helyezkedik el, eléggé nagy távolságra ezektől a folyosóktól. Északon a Budapest-Hatvan-Miskolc, délen a Budapest-SzolnokDebrecen forgalmi folyosók – vasút és közút – fogja közre. Ezt a két gerincezeteket néhány kevéssé használt vasúti szárnyvonal köti össze. Ez a térszerkezeti állapot a múlt század második felében alakult ki a kapitalizálódás előrehaladtával és a vasúthálózat ezzel együtt járó kiépítésével. A fő forgalmi folyosókra való csatlakozás igényét és szükségletét kezdettől

fogva megjelenítette és politikailag artikulálta a mindenkori helyi hatalom, azonban e téren alapvető áttörést az elmúlt évszázad során nem sikerült elérniük az érintett településeknek.

Márpedig a kapitalizálódás megindulásától kezdve az egyes települések és mikrokörzetek fejlődési lehetőségei és dinamikája egyre inkább a jelzett térbeli folyosókhoz és gerinchálózatokhoz való csatlakozástól függtek. A falusi térségek átalakulása és fejlődése ott mutat nagyobb dinamikát, ahol sikerült a gyorsan fejlődő városokhoz, forgalmi és térszerkezeti folyosókhoz csatlakozniuk. A vázolt erővonalak tehát egyben a gazdaság koncentrálódásának az erővonalai is, és így jelzik a rajtuk kívül eső települések és területek gazdasági súlytalanodását és „perifériává” válását is.

Nos, az általunk vizsgált mikrokörzet – egy város és a körzetében elhelyezkedő öt község – ilyen „periférián” helyezkedik el, hiszen az elmúlt évszázadban lezajlott iparosodási, kapitalizálódási, infrastrukturális fejlesztési stb. folyamatokhoz alig és gyengén kapcsolódott. Az első jelentősebb tőkebefektetésre csupán e század hetvenes éveinek elején került sor. Ekkor létesítettek az egyik településen egy több száz főt foglalkoztató híradástechnikai üzemet, amelyet aztán a nyolcvanas évek közepéig mintegy ezer fős nagyvállalattá fejlesztettek. Az „elmaradottságra” és „megkésettiségre” nemcsak a jelzett ipari beruházás csaknem évszázados „megkésettisége” utal, hanem az ide telepített technika és technológia alacsony szintje, a végtermék kizárólag Szovjetunió beli eladhatósága, és persze az is, hogy húsz évvel később az egész beruházás és a rá épülő fejlődés összeomlott.

Összeomlott, amennyiben ezt a „nagyüzemet” – és még néhány kisebb, szintén a hetvenes években ide telepített vállalatot – bezárták, dolgozóit elbocsátották, továbbá a települések más cégeinél is jelentős „karcúsításokra” került sor. Pillanatok alatt tömeges – és a beruházások hiánya miatt – tartós munkanélküliség alakult ki a körzetben.

1. táblázat. A regisztrált munkanélküliek arányának alakulása a vizsgált körzetben, településein, Jász-Nagykun-Szolnok megyében és országosan 1992 és 1995 között (százalékban)

Települések	1992. XII. hó	1993. XII. hó	1994. XII. hó	1995. VI. hó
A	33,4	29,8	23,0	19,8
B	29,3	31,8	22,3	20,7
C	23,7	26,2	27,3	24,4
D	23,9	29,9	25,0	33,3
E	28,3	41,6	36,8	31,3
F	43,7	39,2	28,8	25,5
a körzet átlaga	29,6	29,5	24,6	22,9
a megyei átlag	12,3	16,1	14,5	13,4
az országos átlag	12,3	12,1	10,4	10,1

A táblázat alapján indokolt néhány összefüggésre felfigyelni:

- ha a megye nem tartozik is a munkanélküliség szempontjából a legrosszabb helyzetűek közé, átlaga néhány százalékkal meghaladta az országos átlagot;
- a vizsgált mikrokörzetben „mért” átlagos munkanélküliség mindvégig magasán a megyei és messze magasán az országos átlag felett volt;
- ha az egyes településekkel vetjük össze az országos vagy a megyei átlagot, nem egy esetben kétszeres, háromszoros, sőt még ennél is nagyobb különbségeket regisztrálhatunk.

Bár a táblázat adatai is lehangoló képet festenek a foglalkoztatási helyzetről, a tényleges állapot ennél is rosszabb. Az egyes településeken, ahol a regisztrált munkanélküliek aránya alkalmanként elérte a 42-44 százalékot, a tényleges munkaerőpiaci helyzet ennél számottevően rosszabb. Például a regisztrált munkanélküliek többsége – 60-80 százaléka – az egyes községekben már 1995 nyarán is jövedelempótló támogatásban részesült, ami azt jelzi, hogy tartósan kiszorult a munkaerőpiacról. Hasonlóképpen „keserves” állapotokat tükröz az a tény, hogy a helyi munkaügyi hivatal becslései szerint a nem regisztrált munkanélküliek száma 1995 végén körülbelül 2 400 fő volt, csaknem annyi, mint a regisztráltaké (2 600 fő).

*

A vizsgálat – mint már jeleztük – annak a tisztázására irányult, hogy mi történt a különböző üzemekből elbocsátottakkal azt követően, hogy kézhez kapták felmondólevelüket: azóta el tudtak-e helyezkedni vagy munka nélkül maradtak; milyen erőfeszítéseket tettek azért, hogy munkához jussanak; milyen egyéni-családi erőforrásokkal rendelkeznek, és ezeket miként működtetik helyzetük javítására vagy megváltoztatására; mi jellemzi anyagi és megélhetési viszonyaikat stb.. Többségében első generációs ipari munkásokról és téészekben dolgozókról lévén szó, számítani lehetett egyfelől arra, hogy sokan érintettek voltak a háztájizásban, másfelől arra, hogy az új „földreform” eredményeképpen szintén sokan (ismét) földhöz jutnak. Kutatásunkban ezért súlyt helyeztünk a földbirtokban és a mezőgazdasági termeléshez szükséges eszközökben megjelenő egyéni-családi erőforrások, a háztájizó múlt, az eddigi termelési formák és tapasztalatok és a jövőbeni termelési szándékok és lehetőségek feltérképezésére. A továbbiakban e kérdéskör néhány összefüggését mutatjuk be a helyi mezőgazdasági üzemekből (a téészekből) és a helyi ipari és más termelő egységekből elbocsátottak adatai alapján. (A mezőgazdaságból és az iparból elbocsátottak megkülönböztetését remélhetően nem szükséges külön is indokolnunk, mindenesetre az érintett üzemekből elbocsátottak névsoraiból vett véletlenszerű mintába 290,

illetve 450 fő került be. Végül is a mezőgazdaságból elbocsátottak közül 271 fővel és 414 elbocsátott ipari dolgozóval készült értékelhető kérdőíves interjú.)

ÁTTÖRÉS A HÁZTÁJI IRÁNYÁBA

A vizsgált mikrokörzet „második gazdaságának” a mezőgazdasághoz kapcsolódó szektora egyfelől a téeszék, másfelől a mezőgazdaságon kívüli ágazatok, elsősorban a jelzett ipartelepítés fejlődésösztönző hatásainak a függvényében alakult.

Az ipartelepítéssel mindenekelőtt számottevően javultak a térség foglalkoztatási viszonyai a hetvenes évek elejétől. Sok család életében és jövedelmeiben a család nőtagjának az elhelyezkedése – a „kétkeresős” családmódel elterjedése – hozta a fordulatot, ugyanis ily módon a családi jövedelmeket alapvetően meghatározó kereső-eltartott arány javult jelentősen. Az újonnan elhelyezkedők, ha nem is városi szintű jövedelmeket biztosító, de az alkalmi munkához jutás viszonyaihoz képest biztos, havi rendszerességgel és készpénzzel fizető, továbbá szociális ellátást is garantáló álláshoz jutottak. Az ipartelepítés jótékony hatásai közé tartozott az is, hogy befolyást gyakorolt a körzetben addig kialakult alacsony bérszínvonalra, amennyiben a mezőgazdasági és más helyi ipari, szolgáltató stb. munkaadóknak is emelniük kellett a béreket, ha el akarták kerülni a munkaerő eláramlását és a termelésüket is veszélyeztető magas fluktuáció kialakulását. Hasonlóképpen számottevő befolyást gyakorolt a környékbeli munkahelyekre az ipari munkakultúra meghonosításával és elterjesztésével: a nap meghatározott időszakára és órára előírt munkaidővel; az öt és fél, majd az ötnapos heti munkarendre való áttéréssel; az üzemi munkakörülményekkel; a technológiai előírásokkal és fegyelemmel; a munka utáni tisztálkodási és átöltözési lehetőségekkel; az évi szabadsággal, ennek legalább egy részét nyáron garantálva; az üzemi étkezéssel vagy az alkalmazottak ünnephez kötött ajándékozásával és jutalmazásával.

Mindent egybevéve, az érintett családok pénzbeli bevételei számottevően javultak a hetvenes évektől kezdve, ami lehetővé tette a megélhetésükben és gazdálkodásukban addig jelentős szerepet betöltő mezőgazdasági kistermelés leépítését. Ugyanakkor ebbe az irányba kényszerítette őket a feleség, illetve általában a család munkaképes korú tagjainak a teljes állású munkavállalása is, tekintettel arra, hogy a háztartásban nem maradt „szabad” ember, a napi nyolc órás, netán változó műszakú munkaidő mellett pedig nagyobb méretű és időigényes mezőgazdasági termelésre nem nagyon nyílt mód. A fiatalok az általánosan kötelező iskola befejezése után vagy tovább tanultak középfokú iskolában, vagy elhelyezkedtek, de mind a továbbtanulás, mind a munkavállalás a mezőgazdaság elhagyása irányába mutatott. Következésképpen az ő irányultságukra, segítőkészségükre és munkaerejükre sem lehetett igazán építeni a mezőgazdasági termelést. Időközben az ipar és a szolgáltatások

térhódításával megváltoztak az életmód fontos elemei és a fogyasztási szokások, új értékek – például önkímélőbb, komfortosabb és kényelmesebb életvitelminták – jelentek meg, és ezek is a mezőgazdasági termelés visszaszorulása irányába hatottak. Ebben az időszakban a házhelyek nagysága – az adminisztratív intézkedések hatására is – a korábbi, a paraszti gazdálkodás idején általános 600-800 négyszögöles, majd a későbbi 400 négyszögöles telkekhez képest lényegesen csökkent, és a 200 négyszögöles házhelyek váltak általánossá a nyolcvanas években. Ez is a ház körüli mezőgazdasági termelés visszaszorulását mutatja, hiszen ilyen nagyságú telkeken nagyobb gazdasági épületeket (istállók, gépszínek, pajták, tárolók stb.) nem lehetett és nem is kívántak építeni, illetve legfeljebb a háztartási szükségleteket kielégítő zöldség- és gyümölcsstermelésre nyílt mód.

Ebben az időszakban még a „hagyományos” gazdálkodási elvek és gyakorlat hatották át a téesz- és a háztáji gazdálkodást is. A „hagyományok” eleven befolyását jelentette a téeszben a paraszti és az uradalmi időkben kialakított „több lábón állás” elve, a növénytermesztés egyértelmű alárendelése az állattenyésztésnek a takarmánnyal való önellátás révén, a növényi – búza, árpa, kukorica, napraforgó, repce, ahol lehetett, cukorrépa vagy gyümölcsös – és az állattartási – a sertés, juh, szarvasmarha – kultúrák szinte változatlan összetételű továbbélése; továbbá az ipari növények ezen alapelveket nem sértő „maradékföld-elvű” termesztése.

A háztájiban ugyanezek a „hagyományok” uralkodtak: a „több lábón állás” és a háztartás berendezkedése önellátásra. Így a családi fogyasztásra szánt állatok – sertés, tyúk, kacsa stb. – takarmányszükségletei határozták meg a háztáji földön termelt növényi kultúrákat, vagyis a hetvenes évek végéig és a nyolcvanas évek elejéig a kukorica uralta a háztájikat.

Bár a téeszek egyesítését követően, a hetvenes évek közepétől felgyorsult a gépesítés, megkezdődött a modern, zárt termelési rendszerek kialakítása, a szakosított állattenyésztési telepek meghonosítása – ebben a fiatal és a nagyüzemi termelésre kiképzett szakemberek jelentős szerepet játszottak –, e modernizáció és gazdasági racionalizáció még hosszú ideig együtt élt a vázolt „hagyományos” gazdálkodási és foglalkoztatási alapelvekkel és gyakorlattal. Természetesen kikezdte és számottevően átalakította azt, hiszen a hetvenes-nyolcvanas évek fordulójának többszakmás traktorosai, kombájnósai, gépszerelői és teherautósofőrjei, melléküzemági kőművesei, lakatosai tevékenységszerkezetben, szaktudásban, munkaidőben, jövedelmekben, értékrendszerben, törekvésekben egyaránt közelebb álltak már az ipari munkássághoz, mint szüleik-nagyszüleik hagyományos paraszti világához. Közülük sokan hetente csakúgy öt napot dolgoztak, mint a településen élő, de nem a mezőgazdaságban munkát vállaló szomszédai és ismerőseik, és a megnövekedett szabadidejüket hozzájuk hasonlóan igyekeztek a korabeli egyéni-családi gyarapodási, fogyasztási és szabadidő-eltöltési lehetőségek és minták szerint szervezni. Mindent egybevéve, a hetvenes évek

közepétől a felgyorsuló gépesítés és a modern termelési rendszerek meghonosítása mélyreható átalakulást indított el a háztáji és mezőgazdasági kistermelés területén.

A leglényegesebb változások egyikeként határozott elmozdulás történt az áru- és pénzviszonyok irányába. Ez azt jelenti, hogy a háztájiban is érvényesülő „hagyományos” gazdálkodási-termelési elvek és gyakorlat – például a háztartás „több lábbon állása”; az önellátásra való berendezkedés; a „maradékélvű” piacra termelés – mellett megjelentek és teret nyertek az elsősorban vagy kifejezetten az árutermelői megfontolásokon és számításokon nyugvó gazdálkodási formák. Ha addig az egy hold háztájin termelt kukorica a háztartási felhasználásra tartott baromfiak és sertések takarmányszükségletét hivatott biztosítani, most az ugyanezen az egy holdon termelt hagyma, mák, tök vagy burgonya már jóval meghaladta e háztartások szükségleteit. A termelési cél már kimondottan az eladás, az értékesítés volt.

A szakosodás, bizonyos termelési profilok kialakítása szintén az árutermelés irányába mutatott. Az évi 80, 100 vagy 200 sertést hizlaló háztájik, illetve az évi 18-30 ezer csirke kibocsátására alkalmas zártrendszerű kistermelői egységek messze túlléptek az óvatos és a „mindenből egy keveset tartó és termelő” paraszti mentalitáson. Annál is inkább, mert ezek olykor – a korabeli átlagjövedelmekhez képest – tetemes beruházásokat igényeltek, kölcsönzési és hitelezési procedúrákkal jártak együtt, és nem lebecsülendő kockázatot is magukban rejtettek. Az időjárás, a járványok, a hozzá nem értés, a piaci bizonytalanság vagy a termelés ciklikussága egy-egy specializált háztáji esetében meghaladták a „hagyományos” paraszti kockázatvállalási hajlandóságot. Ez egyben azt is jelentette, hogy az addig kialakult háztáji termelési funkciók – a család megélhetésének a segítése, a háztartás bizonyos szükségleteinek a naturális kielégítése, az „első” gazdaságból származó pénzbevételek részbeni „kiváltása”, vagy a család pénzügyi jólétének némi növelése – mellett olyan új működési célok fogalmazódtak meg és formák terjedtek el, amelyek a háztájit előbb az „első” gazdasággal egyenrangú jövedelemszerzési forrásként kezelték, később pedig az egyetlenként és legfontosabbként. Azok az agrárszakemberek, akik a nyolcvanas évek elején az egy hold háztájiból annyi tiszta jövedelemre tettek szert, mint az egy évi „első” gazdaságbeli keresetük, vagy azok, akik hatan-heten összeállva, háztáji földjeiket egy tagban kivéve dinnyést szerződtettek, már nem a háztáji „kiegészítő-kiegészítő” szerepében gondolkodtak. Azoknak a csirkéseknek pedig, akik évente 30 ezer darabot dobtak a piacra, már a háztáji volt az „első” gazdaságuk, többnyire összehasonlíthatatlanul jobb jövedelmet biztosítva számukra, mint a volt „első” gazdaságbeli állásaik.

E változásokban kulcsszerepet játszottak a téveszkek, főként a fiatal szakemberek és vezetők. Mindenekelőtt birtokában voltak azoknak a tőkefajtáknak, amelyeket a szakirodalom a piacgazdaság viszonyai között is a sikeres vállalkozói-vállalkozási képességek és feltételek nélkülözhetetlen kellékei közé sorol. Egyfelől információt gyűjtöttek és továbbítottak a háztáji működtetésben érintett és érdekelt különböző

érdekcsoportok között. Puhatólózta, ravaszkodta, figyeltek, hangoskodtak, érveltek, hallgattak, és ha kellett, „elvitték a balhét”, de folyamatosan szélesítették a lehetőségeket, latba vetették a rendelkezésükre álló hatalmi-befolyásolási tőkét, illetve szükség szerint pénztőkét is mobilizáltak a fejlesztés érdekében. A háztáji kifejlődése önálló ágazattá települések egy részén, vagy a környéket behálózó csirke- és sertéstermelési integrációk kiépítése e vállalkozói mentalitás, üzleti racionalitás nélkül elképzelhetetlen lett volna. Másfelől szükség volt a közép- és felsőfokú képzett-ségű agrárszakemberek tudástőkéjére, amely lehetővé tette addig ismeretlen növényi és állati kultúrák, termelési eljárások, gazdálkodási elvek és módszerek meghonosítását és elterjesztését a környéken. Szakértelmüknél fogva ők vállalkoztak az új kultúrák helyi kipróbálására, és ha ezt siker koronázta, a többiek követték, másolták őket. Másként fogalmazva: mintaadók voltak, és ez magában foglalta az új növényi és állati kultúrák, az új termesztési eljárások és formák, új gazdálkodási-gazdasági megfontolások és szempontok elterjesztése mellett az új habitusok, viselkedés-, érték- és életmódminták terjesztését is. És persze ezek a falusi rétegek rendelkeztek azzal a kapcsolati tőkével is, amely szükséges volt egyfelől az új szaporító anyagok, törzsállományok, gépek vagy technológiák beszerzéséhez, másfelől a termékek piaci elhelyezéséhez. Az ő gazdasági, politikai, szakmai és baráti kapcsolataik révén kerültek be ezekbe a falvakba az addig ott ismeretlen kultúrák, és az ő kapcsolataikon keresztül történt a felvásárlás és az értékesítés. Ők szereztek meg a piaci információkat a keresletről, az egyes termékek árszintjéről, tudták tehát, hogy mit érdemes termelni, és ők hajtották fel a felvásárlókat, alkudoztak velük szállítási határidőkről, árakról és kedvezményekről.

A változások további fontos jellemzője volt, hogy a paraszti „hagyományokon” nyugvó kukoricázó-sertéselő háztájizás a munkaigényesebb, az intenzívebb kultúrák irányába mozdult el. A kertészkedésnek nem voltak a környéken számottevő hagyományai, a nyolcvanas évek elejétől azonban elterjedt a mák, a hagyma, a pritamin-paprika, a héj nélküli tökmag, az uborka vagy a hibridkukorica termelése. Ezzel új termelési ismeretek és munkakultúrák is meghonosodtak az érintett településeken. A mezőgazdasági szakemberek – barátok, munkatársak, ismerősök – „találták ki” és vezették be a háztájizó együttműködés új formáját: többen – hol csak öten-hatan, hol pedig huszan-huszonöten – összeálltak és a háztáji földjeiken egy tagban és közösen termeltek burgonyát, dinnyét vagy cukorrépat. Ez az árutermelésre irányuló háztáji szövetkezés már jelentős szervezést és beruházást is igényelt, a résztvevők kockázatvállalása sem volt lebecsülendő, következőképpen az ilyen vállalkozás elképzelhetetlen lett volna bizalom és együttműködési készség nélkül.

A mezőgazdasági „második” gazdaság vázolt formái nyitottak és elérhetőek voltak a térszomszág mellett a falvakban élő lakosság egésze számára. Az iparban, kereskedelemben vagy akár az államigazgatásban dolgozók éppúgy bekapcsolódhattak bármely integrációs rendszerbe termelőként, mint a szövetkezeti tagok. És sokan

éltek is a lehetőséggel, hiszen az „első” gazdaságból származó jövedelmeiket ezzel akár meg is duplázhatták, és így családjaik felhalmozási, beruházási és fogyasztási szükségleteit és igényeit jóval rövidebb idő alatt kielégíthették, mint csupán az „első” gazdasági kereseteikből. Volt olyan beszélgetőpartnerünk, aki azt állította, hogy a hetvenes évek elején az egy hold háztáji két évi jövedelméből Zsigulira is futotta. Egyik interjúalanyunk – a vizsgálat idején munkanélküli –, háromgyermekes családapa az 1986-os házasságkötés idején vett szoba-konyhás családi házának a hitelét (135 ezer forintot) a háztájin termelt hibridkukorica egy évi bevételéből képes volt kiegyenlíteni. Ha a hetvenes évek eleji eset akkoriban netán kivételesnek számított is, a nyolcvanas években már semmiképpen sem. A háztájizó hibridkukorica-termelés pedig ekkor már általánosan elterjedt volt egyes térszerek tagsága körében, és jó években sokan jutottak százezres nagyságrendű bevételekhez. A kistermelő csirkegyárak tulajdonosai vagy az új növényi kultúrák meghonosítása során extraprofitra szert tevő termelők kezén számottevő tőkék halmozódhattak fel az évek során, melyek akár üzletükbe visszaforgatva, akár más területen befektetve már a vállalkozások világát erősítették. „A későbbiekben ők lettek azok, akik leginkább mertek az átalakulásakor vállalkozni” – mondta az egyik interjúalanyunk, és itt nemcsak az időközben felhalmozódott vállalkozói ismeretekre, mentalitásokra, készségekre és kapcsolatokra gondolt, hanem a felhalmozott pénzekre is.

A mezőgazdasági „második” gazdaság különféle formáinak – főként a nagy volumenű árutermelésnek – az elterjedése időben, a földrajzi és a társadalmi térben egyaránt igen eltérő képet mutatott. Az időbeli és a földrajzi térbeli különbségek lemérhetők azon, hogy egyes községekben hallgatólagosan már a hatvanas évek végén megjelentek az árutermelő háztájizás bizonyos formái, másutt viszont csak fél-egy évtizeddel később. Az „áttörésre” a nyolcvanas évek elején került sor, ami ugyan nem szüntette meg a vizsgált települések közti eléggé jelentős eltéréseket, mindenestre a háztáji integrációs rendszerek kiépítésével az érintett falvak vállalkozókedvű polgárai egyetemlegesen bekapcsolódhattak az árutermelésbe, és a lakosság körében elterjedtek a vállalkozói minták.

A különböző térszeli és falusi társadalmi, munkamegosztási, hatalmi és iskolázottsági csoportok eltérő módon és mértékben kapcsolódtak be a háztájizásba és a kistermelésbe, főként az árutermelő szegmensébe. És ez nemcsak a személyes vállalkozói felkészültségtől vagy hajlandóságtól függött, hanem a családi és települési hagyományoktól vagy a rendelkezésre álló erőforrásoktól is. A háztájizás időszakában jelentős differenciálódás ment végbe a vizsgált falvakban atekintetben, hogy ez a jövedelemszerzési forma milyen súlyt képviselt és milyen szerepet kapott az egyes család-háztartások megélhetésében és gazdálkodásában.

Az általunk vizsgált, tehát az ipari (az építőipart, kereskedelmet, közlekedést, egészségügyet stb. is ide értve) és a mezőgazdasági (a térsz melléküzemágakat is ide sorolva) munkahelyekről elbocsátott népesség – lásd a 2. táblázatot – zöme például

olyan háztartásban élt az elmúlt évtizedben, amely valamilyen szinten foglalkozott mezőgazdasági termeléssel. A zöm azt jelenti, hogy a volt ipari dolgozók közel háromnegyedének (73%), a volt téesz-tagok és alkalmazottak több mint négyötödének (83%) a családja tartott valamilyen állatot vagy termelt valamilyen növényt, ha másra nem, legalább saját fogyasztásra. A mezőgazdaságon kívüli ágazatokból elbocsátottak esetében a mezőgazdasági kistermelőknek ezt a mintegy háromnegyedes részarányát rendkívül magasnak, bár reálisnak tartjuk.

2. táblázat. Az iparból és mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása az államszocialista időszak háztáji és mezőgazdasági kistermelésében való részvétel árutermelői „szintje” szerint (százalékban)

A háztáji és mezőgazdasági kistermelés árutermelői szintje	iparból	mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
nem foglalkoztak mezőgazdasági kistermeléssel	27,4	16,6
csak saját szükségletre termeltek	57,0	42,5
saját szükségletre, és ami maradt, eladták	9,7	21,1
saját szükségletre, de volt olyan termék, aminek a zömét eladták	3,4	5,2
saját szükségletre, de volt olyan termék, amit kizárólag eladásra termeltek	1,5	11,2
csak eladásra termeltek	1,0	3,3
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

Magasnak tartjuk, amennyiben a kérdezettek háromötöde (60%) főállásban csak az iparban, és további egyötöde (19%) az iparban és/vagy valamely más nem mezőgazdasági ágazatban dolgozott csupán, vagyis nagyjából négyötödüknek az „első” gazdaság szintjén semmiféle kapcsolata nem volt a mezőgazdasággal. És reálisnak annyiban, amennyiben az őstermeléstől való elszakadás legtöbbször csak az „első” gazdaságbeli munkavállalás szintjén következett be, de nem történt meg sem a lakóhely, sem a megélhetés, sem az életmód vonatkozásában. Első, netán második generációs ipari munkásságról van szó, amelynek tagjai az esetek jó részében még az ipari munkavállalás céljából sem nagyon hagyták el a falujukat, miként családjuk sem. Ezekben a családokban mezőgazdasági, ipari, építőipari, kereskedelmi, egészségügyi stb. dolgozók, iskolázatlan és szakképzett, fizikai és szellemi foglalkozású családtagok éltek egymás mellett és egymást segítve. A lakóhely vagy az onnan napi járásra elérhető munkahely a mezőgazdaságon kívül kínált munkaalkalmat, ugyanakkor a házhoz tartozó telek, az udvar, az ólak, a család kezén lévő egyéb földek, a hagyományok, a nem túl magas bérek, a család megnövekedett fogyasztási-beruházási

törekvései, vagy egyéb „második” gazdaságbeli lehetőségek hiánya – mind-mind a mezőgazdasági kistermelés irányába mutattak, és pótlólagos erőforrásokhoz jutásra ösztönöztek.

A napi nyolc órás vagy a túlórakkal még ennél is hosszabb munkaidő, a műszakszám, a bejárási idő hossza, a felszereltség, a pénzbeli erőforrások, a mezőgazdasági kistermelés családtagok közti megoszthatósága vagy a háztartásban hosszabb-rövidebb ideig „szabad” munkaerő – például a gyesen lévő fiatalasszony, nyugdíjas – szintén befolyásolták a háztájiásban és a kistermelésben való részvétel formáját és nagyságrendjét. Így aligha meglepő, hogy az iparból elbocsátottak között a „saját szükségletre” történő termelési forma volt a legelterjedtebb (57%), és még az árutermelés irányába elmozdulók zöme is (10%) megmaradt a hagyományos paraszti „maradékellví” piacozás szintjén. A nyolcvanas évek kínálta modern árutermelő formákkal tehát számottevően kevesebben éltek-élhettek (6%) közülük, mint a mezőgazdaságból elbocsátottak közül (20%). A 2. táblázat ugyanakkor azt is mutatja, hogy a mezőgazdasági munkavállalók között is óriási különbségek voltak a háztájiás, illetve a háztáji árutermelésben való részvétel tekintetében: mintegy kétötödük (43%) csupán a háztartási szükségletekre termelt, és további egyötödük (21%) is megelégedett a „maradékellví” piacra termeléssel. Az adatokból kitűnik, hogy a volt ipari és mezőgazdasági háztájiások és kistermelők háromötöde – sorrendben 60 és 56 százaléka – naponta, további 11, illetve 16 százaléka pedig „otthontartózkodása idején”, vagyis rendszeresen részt vett a termelésben.

RENDSZERVÁLTÁS: ELBOCSÁTÁS, FÖLDHÖZ JUTÁS, ANYAGI HELYZET

A politikai rendszerváltást követően a vizsgált népesség körében egyrészt megnőtt – legalábbis elvileg – a mezőgazdasági (kis)termeléshez szükséges erőforrásokhoz való hozzájutás esélye, másfelől nagyobb lett – az üzemek bezárása és a leépítések miatt – a rászorultság is. Az esély különféle formái a szövetkezeti vagyomból való részesedéshez, részaránytulajdonhoz, a kárpótlás révén megszerezhető földtulajdonhoz vagy földvásárláshoz kötődtek, a rászorultság pedig abból adódott, hogy mind az iparból, mind a mezőgazdaságból elbocsátottak közül sokan munkanélküliek lettek, és tartósan kiszorultak a munkaerőpiacról. Az alacsony bérek és a magas infláció miatt azonban még a munkához jutók sem nélkülözhetik e jövedelemkiváltó és -növelő erőforrások igénybevételét.

Az egyik ilyen mezőgazdasági kistermelésre alkalmas erőforrás a telek, amelyen a lakóház áll. Ezen, megfelelő nagyság esetén, a háztartás számára legszükségesebb zöldségeket, némi gyümölcsöt és burgonyát lehet termelni, illetve baromfiakat és sertést – a magyar háztartásokban legelterjedtebb állatokat – lehet tartani. Adataink

szerint az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak között egyaránt nagyon alacsony – sorrendben 12 és 6 százalék – a telekkel nem rendelkező családok aránya a vizsgált falusi vagy falusias településeken. Az elmúlt évtizedek foglalkozási szerkezeti, jövedelmi, életmód- és építkezési szokásbeli változásai következtében ugyanakkor nagyon magas – 45, illetve 47 százalék – a falusi viszonylatban kicsinek számító, vagyis 100-200 négyszögöles telkek számaránya. Ismerve a falusi építkezési módot – a virágos előkertet, a kocsibejárásra is alkalmas udvart stb. – e telkeken hely hiányában nem nagyon nyílik mód háztartási szükségletek teljesebb kielégítésére sem.

3. táblázat. *Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a család-háztartás birtokában lévő földterület nagysága szerint (százalékban)*

A földterület nagysága	az iparból	a mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
nincs földje	78,4	40,2
1 hektár alatti	10,9	11,1
1,1-1,6 hektár közötti	2,4	14,4
1,7-3 hektár közötti	3,9	20,7
3,1-5 hektár közötti	0,7	6,3
5,1-10 hektár közötti	1,7	3,7
10,1 hektár fölötti	1,3	2,5
ismeretlen	0,7	1,1
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

Amennyiben tehát az érintettek nem rendelkeznek a telkükön kívül más földterületekkel, ez esetben nem vagy csak korlátozottan élhetnek a természetes önellátás lehetőségével. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak közti különbségek e tekintetben valóban nagyok. Az a tény, hogy az iparból elbocsátottak csaknem egyötödének (78%) nincs földje, és további egytizedének (11%) is mindössze egy hektár alatti földtulajdona van, azt jelzi, hogy ők visszavonhatatlanul elszakadtak az elmúlt évtizedekben a mezőgazdaságtól. Ezt támasztja alá az is, hogy az alig egyötödni földbirtokos több mint fele vétel (30%) vagy öröklés (22%) útján jutott a tulajdonhoz, míg a nevesítéssel vagy árveréssel – sorrendben 17 és 15 százalék – csupán egyharmaduk. Így aztán az sem okoz meglepetést, hogy az érintettek mintegy kétötödének (42%) már 1989 előtt került a tulajdonába a föld.

Jóllehet, a mezőgazdasági üzemekből elbocsátottak között nagyságrendekkel magasabb a földbirtokosok aránya (60%), adataink nem támasztják alá sem a

rendszerelváltó politikusok vágyait és elképzeléseit, sem a politikában és a közvéleményben a téesztagság és általában a falusi lakosság földtulajdonlásáról alkotott képet. A 3. táblázat tanúsága szerint ugyanis a téesztekből elbocsátottak kétötöde semmiféle földtulajdonnal nem rendelkezik. Ugyanakkor a földbirtokosok egytizedének (11%) is csupán egy hektár alatti, további 14 százalékának 1,1 és 1,6 hektár, és mintegy kétötödének (21%) 1,7 és 3 hektár közötti földtulajdona van. Ezek a birtokméretek természetesen alkalmatlanok egy-egy család minden más bevételi forrástól függetlenül és a kor színvonalának megfelelő ellátására.

Ha tehát a mezőgazdasági termelésre alkalmas kétféle földterületet – a házhoz tartozó telket és az azon kívüli, szinte kizárólag szántóföldben megtestesülő birtokot – egymásra vetítjük, akkor azt látjuk, hogy az iparból elbocsátottak egytizede (11%) semmiféle földterülettel sem rendelkezik, több mint kétharmada (68%) csak a telkével, további egytizede (11%) pedig a telkével, plusz egyholdnyi földdel. Ez utóbbi megfelel az államszocializmusban szokásos háztáji méretnek, és itt húzva meg a határt – nem mintha azt gondolnánk, hogy az 1-5 hektáros birtokosok ebből meg tudnának élni – azt mondhatjuk, hogy az iparból elbocsátottak 90 százalékának juttányival sincs többje ebből az erőforrásból, mint a rendszerelváltás előtt volt vagy lehetett.

A mezőgazdaságból elbocsátottak hasonló erőforrásait azonos módon csoportosítva a fentieknél kedvezőbb képet kapunk: a földtelenek aránya 4 százalék, azok, akiknek csak telkük van, 36 százalékot tesznek ki, akik pedig telekkel plusz egy hold földdel rendelkeznek, 11 százalékot, vagyis összesen 51 százalékuknak van olyan nagyságú földbirtoka, amilyen a rendszerelváltás előtt is volt. A földbirtok-növekedés persze a másik 50 százaléknál sem ad okot a derűlátásra, amennyiben ezek zöme is mindössze néhány hektár területtel gyarapodott. Némileg leegyszerűsítve – de egyáltalán nem túlozva – azt mondhatjuk tehát, hogy az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak döntő többségének a rendszerelváltást követően is többnyire akkora, netán egy-két holddal nagyobb földterület áll a rendelkezésére, mint amilyen megfelelt az államszocialista viszonyok háztáji és kistermelő gazdaságainak. Ebből adódik a feltételezés, hogy az érintett családok megélhetésében és jövedelemszerzésében sem tulajdoníthatunk nagyobb szerepet és más funkciókat ezen erőforrások működtetésének, mint amit az államszocializmus idején betöltöttek. (Ezt látszik megerősíteni az a tény is, hogy az iparból elbocsátottak 99,8, a mezőgazdaságból elbocsátottak 96 százaléka semmiféle vagyontárgyat sem hozott ki a téesztekből, következésképpen náluk e földek megműveléséhez nélkülözhetetlen gép- és eszközállományban sem történt jelentős változás.)

Hogy az érintettek többsége rászorul a megművelhető földterületekre, és általában a háztartás mezőgazdasági termelésére, azt nemigen lehet megkérdőjelezni vagy elvitatni – lásd a 4. táblázatot –, ugyanis az iparból elbocsátottak egyharmadának sem (31%), a mezőgazdaságból elbocsátottak alig több mint egyharmadának (36%)

volt munkája a kérdéses időpontjában. A többség tehát kiszorulván a munkaerőpiacról, valamilyen állami ellátásban részesült, vagy inaktívvá vált. Feltűnően magas közöttük a tartós munkanélküliek aránya, akiknek a fő megélhetési forrását már nagyon hosszú ideje a munkanélküli ellátás jelentette: a jövedelemptlő támogatásban részesülők az iparból elbocsátottak között a legnépesebb (41%), a mezőgazdaságból elbocsátottak között pedig a második legnépesebb (31%) csoportot alkotják. Okkal feltételezhető, hogy a vizsgálat idején a munkanélküli járadékban részesülők zöme is hasonló sorsra fog jutni. Láthatóan a nyugdíj, előnyugdíj és leszázalékolás is többeknek kínált „kitorési” lehetőséget szorult helyzetükből, jó néhányan pedig – más alternatíva híján – háztartásbeliek, eltartottak lettek.

4. táblázat. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása jelenlegi társadalmi státuszuk szerint (százalékban)

Jelenlegi „társadalmi státusz”	az iparból	a mezőgazdaságból
	elbocsátottak	
állásban van (dolgozik)	30,6	36,2
munkanélküli járadékon van	6,6	13,3
jövedelemptlő támogatásban részesül	41,0	30,6
közhasznú foglalkoztatásban vesz részt	1,0	1,1
háztartásbeli, eltartott	4,9	4,1
gyesen, gyeden van	5,6	2,6
nyugdíjas, előnyugdíjas	4,9	4,5
leszázalékoló	4,4	5,9
egyéb	1,0	1,7
összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N= 271)

Az iparból elbocsátottak felének, a mezőgazdaságból elbocsátottak kétötödének (41%) 7 ezer forint vagy kevesebb a havi keresete. Ha 10 ezer forintnál húzzuk meg a határt – ami ma igazán nem mondható magasnak –, akkor az iparból elbocsátottaknak több mint a kétharmada (69%), a mezőgazdaságból elbocsátottaknak pedig csaknem három ötöde (56%) sorolható ide. Persze az ennél magasabb jövedelműek sem nagyon dicsekedhetnek, mivel zömük – az előbbi felsorolás rendjében 17 és 25 százalék – 11 ezer és 19 ezer forint között keres, és csak egy kisebbség – sorrendben 5 és 8 százalék – e fölött.

A volt ipari dolgozók egy százaléka, a volt mezőgazdasági dolgozók öt százaléka tudott az elbocsátását követően azonnal elhelyezkedni. Azok aránya, akik rövidebb-hosszabb munkanélküli állapot után ismét munkába álltak, mindkét csoportnál 25

százalék, míg a munkanélküli és a munkavállalói státuszt többször is megváltoztatóké az iparból elbocsátottak körében 7, a mezőgazdaságból elbocsátottaknál pedig 20 százalék (azért ilyen magas, mert a térszerek tagjait évek óta télen munkanélküli ellátásra küldték, majd a tavaszi munkáktól kezdve ismét alkalmazták őket, és így a törvényesen előírt járadék idejét több éven át merítették ki). A legnépesebb csoportot azok alkotják, akik az elbocsátásukat követően folyamatosan munkanélküliek maradtak: ők az iparból elbocsátottak 47, a mezőgazdasági elbocsátottak 31 százalékát teszik ki. Rendkívül alacsony (1-5%) azok aránya, akik az elbocsátásukat követően egyáltalán nem voltak munkanélküliek, illetve rendkívül magas (31-47%) a folyamatosan munka nélkül maradóké. Ez arra enged következtetni, hogy az érintettek döntő többsége túl hosszú ideje él olyan kereseti körülmények között, amelyek ugyancsak indokoltá teszik a mezőgazdasági termelés valamilyen formáját. Ezt ők maguk is így ítélik meg: az iparból elbocsátottak háromötöde úgy látja, hogy a munkanélkülivé válása óta családja anyagi-gazdasági helyzete „romlott”, és további egynegyede (26%), hogy „számottevően romlott”. Csupán 9 százalékuk mondta azt, hogy „változatlan maradt”, illetve 2 százalékuk, hogy „javult”. Hasonló arányokat találunk a mezőgazdaságból elbocsátottak között is: 50 százaléké „romlott”, 30 százaléké „számottevően romlott”, 14 százaléké „változatlan maradt” és mindössze 3 százaléké „javult”. Nem véletlen tehát, hogy az iparból elbocsátottaknak csaknem a fele (47%) családja anyagi helyzetét az „éppen megélünk”, 28 százaléké a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink” és további 14 százaléké a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” kifejezésekkel minősítette. A mezőgazdaságból elbocsátottak kétötöde (39%) vélte úgy, hogy családja anyagi helyzetére az „éppen megélünk”, 28 százalékuk, hogy a „rossz, gyakran vannak anyagi gondjaink”, és 19 százalékuk, hogy a „nagyon rossz, napi megélhetési gondjaink vannak” minősítés illik a legjobban.

A „HÁZTÁJIZÁS” A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

A fenti kérdésekkel azért foglalkoztunk részletesebben, mert a kérdezettek társadalmi státusza, jövedelmi és anyagi helyzete nem csupán a mezőgazdasági kistermelésre való rászorultságot illetően perdöntő, hanem az ezzel való élés lehetőségeit illetően is. Az eddigi – főként az államszocializmusbeli – tapasztalatok azt mutatták, hogy a háztájizással és mezőgazdasági kistermeléssel foglalkozók körében viszonylag szoros kapcsolat van az érintettek „első” gazdasági-társadalmi státusza és jövedelmei, valamint a „második” gazdaságbeli termelés nagyságrendje és árutermelési szintje között. Ez nem véletlen, hiszen a magasabb társadalmi státuszú és jövedelmű egyének általában kiterjedtebb és jobb (üzleti) kapcsolatokkal, nagyobb tudással, általános és szakmai ismeretekkel, és persze több befektethető tőkével rendelkeztek, és ezeket az előnyöket a „második” gazdaságukban érvényesíteni és kamatoztatni

tudták. A politikai rendszerváltást követően számottevő változások mentek végbe a két gazdaság szerveződésében és egymásra épültségében, melyek során az említett tőkefajták – a kapcsolati, a tudás- és a pénztőke – még inkább felértékelődtek. Megszűntek vagy jelentősen átalakultak azok az együttműködési, termelési és piacszervezési formák, amelyeket a téeszek a háztáji integrációban – csirke, sertés, mák, hibridkukorica stb. – kínáltak tagjaiknak, alkalmazottaiknak és általában a falusi lakosoknak. Már a múlté a csirke- és disznó kihelyezés, a tápokkal való ellátás.

A mezőgazdasági kistermelésben részt venni szándékozók számára új elem az is, hogy e tevékenységüket ma már tőkeberuházásokkal kell kezdeniük – a vetőmagokért, a föld megmunkálásáért, a vetésért, a gyomirtásért, az állatokért stb. előre és készpénzben kell fizetni –, ami ráadásul kockázatos is. Semmilyen garancia nincs arra, hogy az itt befektetett pénz és munka végtermékét el is lehet adni. Következésképpen előfordulhat az is – mint ahogy ezt sokan saját bőrükön tapasztalták –, hogy az érintettek nemhogy kiegészítő keresethez jutnának, de éppenséggel ráfizetnek. Sokaknak rá kellett döbbsenniük arra is, hogy az „első” gazdaságbeli bérükből vagy keresetükből nem képesek fenntartani az addig kiépített és szokásos „második” gazdaságukat. És ha nekik azt kellett tudomásul venniük, hogy az „első” gazdaságbeli munkaerőpiaci pozícióik és jövedelmeik rosszabbodásával együtt „második” gazdaságbeli lehetőségeik is számottevően romlottak, akkor a munkaerőpiacról tartósan kiszorulók még keserűbb tapasztalatokra tettek szert. A keserűség annál is indokoltabb, hiszen ez utóbbiak „első” gazdasága a jövedelempótló támogatásból, a rokkantsági nyugdíjból stb. tevődik össze, vagyis e kiegészítő keresetre most szorulóknak rá leginkább.

A mezőgazdasági kistermelés árutermelő, tehát jelentősebb jövedelmet produkáló szegmense a korábbiakhoz képest jóval zártabbá vált, a bármikori szabad ki- és belépés lehetősége már a múlté. A belépés (újrakezdés) számottevő egyszeri és készpénzbeli tőkeberuházást igényel, a szükséges tőkét pedig aligha lehet 15-30 ezer forintos bruttó bérekből vagy 7 ezer körüli jövedelempótló támogatásból összeszoprolni. Sokaknak tehát számot kellett vetni azzal, hogy aki egyszer kilép vagy kiszorul a mezőgazdasági magántermelésből, az nem vagy csak nehezen tud visszakerülni. Az elmúlt időszakban végbement ártrendeződés nyomán éppen az erre leginkább rászoruló és kényszerülő egyének és csoportok tudnak a legkevésbé élni a jövedelemszerzésnek és kiegészítésnek ezzel a formájával. A munkaerőpiacról tartósan kiszorult és jövedelempótló támogatásban részesülők sokaságának a társadalmi státusza vitathatatlanul alacsony, az e státuszhoz kapcsolódó jövedelmei is alacsonyak, jó kapcsolatokkal sem rendelkezhetnek, hiszen álláshoz jutásukat sem tudták elérni. Így aligha valószínűsíthető, hogy körükben nagy volumenű mezőgazdasági árutermelés válna általánossá. Sokkal inkább ennek az ellenkezője feltételezhető.

A rendelkezésre álló adatok szerint az elmúlt években jelentősen visszaesett a termelés a mezőgazdasági „második” gazdaságban, kiváltképpen az addig

legdinamikusabban fejlődő területeken, a csirke- és sertésintegrációban. A visszaesés valóban látványos, hiszen a turnusonkénti ezer csirke kibocsátására alkalmas ólak a kistermelők portáin ma „üresen állnak”, a településenkénti évi több ezret vagy akár tízezret is elérő sertéshizlalás pedig nagyságrendekkel csökkent. Tény, hogy e látványos visszaesés főként az árutermelést érintette, hiszen – amint azt egy mezőgazdasági szakember találóan megjegyezte – „a magyar paraszt, a vidék lakossága, igyekszik önellátásra berendezkedni”. Ilyen típusú „berendezkedéshez” pedig jó esetben csupán a „maradéklevű” árutermelés kapcsolódhat.

Az általunk vizsgált lakossági csoportokra vonatkozó adatok ugyanezt a tendenciát támasztják alá. A falusi háztartásokban az egyik legkedveltebb jószág a tyúk. Az iparból elbocsátottak 36, a mezőgazdaságból elbocsátottak 30 százaléka él olyan háztartásban, ahol nem tartanak tyúkot. A maradéknak, vagyis a tyúktartók döntő többségének sincs 50 darabnál több jószága, hiszen az 51-100 darabbal rendelkezők aránya sorrendben 6 és 11, az e nagyság fölöttieké pedig mindössze 2-3 százalék. A jószágok száma alapján így arra lehet következtetni, hogy az érintett családok szinte kivétel nélkül önellátásra rendezkedtek be, amit megerősít az is, hogy a kérdezettek 99 százaléka saját bevallása szerint nem visz a piacra semmit. A néhány árutermelőből is a többség a háztartási szükségleteken felüli „maradékot” adja el, és mindössze egy fő jelezte a kizárólagos piacra termelést. Hasonló a helyzet a nyolcvanas évek másik kedvelt állatával, a sertéssel is. Az iparból elbocsátottak közel háromötöde (57%) nem tart sertést, további 28 százaléuk 1-2 darabot, míg a „maradéklevű” disznóhizlalás határán álló 3-5 sertést tartók aránya 12 százalék. Az előző évtizedben általánosnak tekinthető 6-10 darabos háztáji hizlalás nagyságrendjét a kérdezettek mindössze 3 százaléka jelezte; ennél többet, de legfeljebb 50 darabot pedig csupán két háztartás. Bár a mezőgazdaságból elbocsátottaknál ennél kedvezőbb a helyzet – az érintettek 44 százaléka nem tart, 35 százaléka 1-2, 14 százaléka 3-5 darabot, 5 százaléka 6-10 és 2 százaléka ennél több – maximum 50 – sertést tart, de az árutermelők aránya köztük sem túl magas. Ezt ők maguk is megerősítik: a kérdezettek csaknem kilenctizede (87-89%) azt jelezte, hogy csupán a háztartás számára tartanak sertést, ezzel szemben a „zömében” vagy „kizárólag” piacra termelők aránya 7-10 százalék körül mozog.

Az árutermelők arányát tekintve ez a „csúcs”, vagyis az érintett háztartásokban még ma is a sertés az a termék, amelyet a legtöbben eladás céljából tartanak. Ezt az árutermelői arányt leginkább a hagymázók közelítik meg, amennyiben a kérdezettek 7 százaléka 21 mázsát meghaladó terménnyel jelentkezik a piacon. A hagymázók kizárólag a mezőgazdaságból elbocsátottak közül kerülnek ki. A többi növényi és állati kultúrájánál ennél is alacsonyabb az árutermelők aránya.

A háztartások által megművelt földterületek nagyságáról is felvettünk adatokat. Mint az 5. táblázat tanúsítja, az iparból elbocsátottak kétötöde (43%) olyan családban él, amelyik nem rendelkezik megművelt földterülettel, és további kétötöde (43%)

olyanban, ahol ennek a nagysága egy kat. hold alatt marad. Az előbbieket tehát kiesnek még az önellátásra termelők közül is, az utóbbiak pedig az árutermelők közül, mivel ekkora terület nem igazán alkalmas nagy volumenű árutermelésre. Persze erre a zömében 0,6 és 5 hektár közötti területek sem alkalmasak. Ezt meghaladó földterülete mindössze 3 százalékuknak van, de csak egy család rendelkezik 10 és 20, két család 21 és 50, és további egy család 51 hektárnál nagyobb megművelt területtel.

5. táblázat. Az iparból és a mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a háztartásuk által megművelt földterület nagysága szerint (százalékban)

<i>A földterület nagysága</i>	<i>az iparból</i>	<i>a mezőgazdaságból</i>
	<i>elbocsátottak</i>	
nincs megművelt földterület	43,3	24,4
0,56 hektár (1 hold) alatt	42,6	35,2
0,57-0,99 hektár	2,4	6,3
1,1 -1,6 hektár	3,6	10,7
1,7 - 3 hektár	3,9	14,4
3,1 - 5 hektár	1,3	4,8
5,1 hektár és több	2,9	4,2
Összesen	100,0	100,0
	(N=414)	(N=271)

A mezőgazdaságból elbocsátottak között az előbbieknél jóval alacsonyabb a megművelt földterülettel egyáltalán nem, illetve az egy kat. hold alatt rendelkezők aránya. A „jóval alacsonyabb” azonban azt jelenti, hogy mintegy egynegyedüknek (24%) még a háztartásban naponta elfogyasztott zöldségek és burgonya megtermelésére sincs módja, további több mint egyharmaduk (35%) földterülete pedig nagyjából csak erre alkalmas. Köztük is a „törpebirtokosok”, az 5 hektár alatti gazdálkodók dominálnak, hiszen az ennél magasabb földterületen gazdálkodók aránya mindössze 4 százalék. (Tizenegy családot takar ez a szám, melyek közül ötnek 6-10 hektár, kettőnek 11-20 hektár, és négynek 50 hektárnál nagyobb megművelt földterülete van.)

A vizsgált család-háztartások döntő többsége – és ez még a jelentősebb földtulajdonnal rendelkezőkre is vonatkozik – nincs felkészülve-felszerelve komolyabb gazdálkodásra. Kéttengelyes nagy traktora mindössze 3 százalékuknak van: ez 20 családot jelent. Kéttengelyes kis traktorral 2, motoros kapával 5, kombájnnal 0,5, egyéb betakarító géppel 0,2 százalékuk rendelkezik. A gazdálkodáshoz szükséges építmények közül a disznóállal való ellátottság még eléggé általánosnak mondható – az iparból elbocsátottak 64, a mezőgazdaságból elbocsátottak 72 százalékának van sertésólja –, marha- vagy lóistállója azonban már csak 5-8, a termények tárolására alkalmas létesítménye pedig 6-10 százalékuknak van. Ez egyben azt is jelenti, hogy

a gazdálkodás – néhány háztartás kivételével – szinte kizárólag a család élők munkáján alapul, és minimális mértékben vesznek igénybe külső erőforrást. A kérdezettek kétötöde (42%) jelezte például, hogy a talajmunkákat nem a család végezte, hanem mások, méghozzá pénzért. Hasonlóképpen fizetni kellett a vetőmagokért, a vegyszerekért és a műtrágyáért, az állatokért, és természetesen a tápért és a takarmányért. Végül is az iparból elbocsátottak közel felének (47%), a mezőgazdaságból elbocsátottak kétharmadának (67%) voltak kiadásai a háztartás mezőgazdasági termelésének finanszírozására. Ezek összege rendkívül nagy szóródást mutat, hiszen a néhány baromfit tartó és a házhoz tartozó telkén némi zöldséget és burgonyát termelő családok kiadásai sokszor a 3 ezer forintot sem érték el, ezzel szemben a 10, 20 vagy 50 hektáros gazdaságok kiadásai meghaladták a 100 ezer vagy akár 400 ezer forintot is. A döntő többség természetesen csak nagyon szerény összeget volt képes erre áldozni. Például az iparból elbocsátottak közül azok, akik egyáltalán tudtak vagy akartak erre költeni, 25 százalék maximum 3 ezer forintot, további 25 százalék pedig 4 ezer és 10 ezer forint közti összeget fordított a háztartás mezőgazdasági termeléssel kapcsolatos kiadásaira. De a mezőgazdaságból elbocsátottak felének a kiadásai sem haladták meg a 20 ezer forintot, jóllehet körükben a nagyobb földterületeken gazdálkodók aránya magasabb, mint az előbbi csoportnál.

Tekintettel arra, hogy a vizsgált háztartások rendelkezésére álló földterületek mérete zömében kicsi, és a megművelésükhöz szükséges munka- és pénzeszközöknek híján vannak, az érintett család-háztartások keretében folyó mezőgazdasági termelés – lásd a 6. táblázatot – meglehetősen szegényes, ugyanakkor fölöttébb tarka képet mutat. Tarkaságon azt értjük, hogy a növényi és az állati kultúrák gazdag sokfélesége bontakozik ki előtűnk a táblázatból, hiszen találunk itt olyan háztartásokat, amelyek egyáltalán nem gazdálkodnak. Aztán találunk baromfitartókat, illetve olyanokat, amelyek csupán zöldséget termelnek, és találunk a hagyományos paraszti gazdálkodási minta szerint gazdálkodó családokat, amelyek a búzától a kukoricán, a szarvasmarhán, a disznón és a baromfiakon át egészen a zöldségig „mindent” termelnek és tartanak. E tarkaság mögött felsejlik a falusi települések társadalmának, gazdaságának, megélhetési viszonyainak és léthelyzeteinek tarkasága, ha úgy tetszik, kuszasága. A földtelenek és a csak telekkel bírók; a „kényszertulajdonosok” és a „nagyobb” birtokosok; a jelenleg munkában állók és tartósan munkanélküli jövedelempótlósok; a mezőgazdasághoz közelebb állók és az attól részben vagy teljesen elszakadók; a vagyonhoz jutók, a lecsúszók és a mindig alul levők, vagy a beruházni tudók és az erre képtelenek kisebb-nagyobb csoportjai. Láthatók az iparból, illetve a mezőgazdaságból elbocsátottak közti jelentős gazdálkodásbeli különbségek, és persze a hasonlóságok is, hiszen mindkét csoportnál a „zöldségtermelő, a baromfizó és sertésező”, illetve a „szántóföldi növényeket is termelő, baromfizó és sertésező” háztartás-gazdaságok a legelterjedtebbek.

6. táblázat. Az iparból és mezőgazdaságból elbocsátottak megoszlása a háztartásban folyó mezőgazdasági termelés típusa szerint (százalékban)

A termelés típusa	az ipar- ból	a mezőgazda- ságból
	elbocsátottak	
nincs sem állattartás, sem növénytermesztés	22,3	11,8
csak baromfit tartanak	6,8	4,4
csak baromfit és sertést tartanak	11,4	6,3
csak zöldséget (burgonya is) termelnek	7,0	8,1
szántóföldi növényeket is termelnek, de állatot nem tartanak	1,2	5,5
zöldséget termelnek és baromfit tartanak	8,0	8,0
zöldséget termelnek, baromfit és sertést tartanak	17,5	15,1
szántóföldi növényeket is termelnek, de csak baromfit tartanak	2,9	3,3
szántóföldi növényeket is termelnek, baromfit és sertést tartanak	16,7	26,9
szántóföldi növényeket is termelnek, továbbá szarvasmarhát és/vagy lovat is tartanak	1,7	5,2
a baromfin és a sertésen kívül minden egyéb	4,5	5,4
összesen	100,0	100,0
	N=414	N= 271

Ez a tarkaság azonban jórészt a szegénység tarkasága. Szegénységé, mivel az iparból elbocsátottak több mint egyötöde (22%), a mezőgazdaságból elbocsátottak egytizede (12%) olyan családban él e falvakban, ahol sem állattartással, sem növénytermesztéssel nem foglalkoznak. A szegénységre utal az is, hogy – az előbbi sorrendben – további 7, illetve 4 százaléuk csak baromfit tud tartani, vagy 7, illetve 8 százaléuk csupán a háztartás zöldségszükségletei részbeni kielégítésére képes. Ezek az állati és növényi kultúrák nem igényelnek nagyobb befektetést, és néhány ezer forintból, meg sok-sok élömmunkával művelésük megoldható. A sertés tartás ugyan ennél pénzigényesebb – a malac ára 6-7 ezer forint volt a vizsgálat idején, és a felhizlaláshoz némi kukorica, netán táp is szükséges –, mégis meglehetősen sokatmondó adat, hogy az iparból elbocsátottak közel háromötöde (57%), a mezőgazdaságból elbocsátottak kétötöde (44%) nem tartott sertést, és 12, illetve 10 százaléuk is csak egyet. Pedig csak 36, illetve 28 százaléuk nem rendelkezett óllal. De a „mindent termelés” és „mindent tartás” is sokkal inkább a szegénységről árulkozik – csakúgy, mint a hatvanas évek kukoricázó-sertéselő háztájizása, vagy még korábban, a cselédsors és a törpebirtokos gazdaság idején –, hiszen e törekvés fő mozgatója a pénzihiány, így az áru- és pénzviszonyok kiküszöbölése és az önellátásra

való berendezkedés. Természetesen ez ma, a század végén merőben mást – más állapotokat, léthelyzeteket és lehetőségeket – jelent, mint a hatvanas vagy a harmincas években.

Ebben az összefüggésben hangsúlyozzuk, hogy nem állja meg a helyét az az általánosan elterjedt hiedelem, mely szerint a falusi háztartások általában képesek a saját ételkészletük szükségleteik kielégítésére, mivel – mint adataink tanúsítják – sokan sem állattartással, sem növénytermesztéssel nem foglalkoznak, és akik igen, azok többségénél is ez nagyon szerény és szegényes mezőgazdasági termelési tevékenységet takar. Olyannyira szerényet, hogy az iparból elbocsátottak 70, a mezőgazdaságból elbocsátottak 57 százaléka állította azt, hogy családjában megélhetésében „nincs” vagy csupán „kis szerepe” van a termelésnek. Amikor pedig azt kérdeztük, hogy a „mezőgazdasági termelésnek milyen szerepe van a háztartás pénzgazdálkodásában”, az iparból elbocsátottak kétötöde (42%) az válaszolta, hogy „nincs szerepe”, további 47 százaléka pedig azt, hogy „az élelmiszerekre nem kell annyit költeniük”. A mezőgazdaságból elbocsátottaknál sorrendben a fenti választ 27 és 52 százalék adta. Végül is a kérdezettek hozzávetőleg 80-90 százalékának az a véleménye, hogy a családja által végzett mezőgazdasági termelés vagy egyáltalán nem járul hozzá a háztartás pénzügyi jövedelméhez, vagy csak pénzkiváltóként, amennyiben a megtermelt zöldség, burgonya, csirke, kacska vagy disznó lehetővé teszi, hogy az élelmiszerekre ennyivel is kevesebbet költsenek. (Azok aránya, akik szerint ebből „jelentős bevételeik vannak”, az előbbi felsorolás rendjében 2 és 5 százalék.)

A jelenlegi körülményeket jól mutatja az a tény, hogy az iparból elbocsátottak csaknem kilenczetedének (87%), a mezőgazdaságból elbocsátottak négyötödének (82%) „nem áll szándékában” háztartása mezőgazdasági termelését növelni. Sokuknál persze a valós helyzetet a „nem áll módjában” megjelölés fejezi ki legjobban, amennyiben az érintettek 52, illetve 57 százaléka ezt azzal indokolta, hogy „nincs pénze” és „anyagilag nem bírja”, további 13, illetve 6 százaléka pedig az eszközök – föld, gépek, ólak stb. – hiányával. És ha a kisebbséget kitevő 13-18 százaléknál nagyobb beruházni szándékozóval kapcsolatban vérmesebb elképzeléseink lennének, akkor ezt az adatok tükrében szintén korrigálni szükséges. Ugyanis e kevesek közül is sokan – sorrendben 45 és 33 százalék – a család-háztartás „olcsóbb élelmiszerrel” jellemték meg céljukat, és így a beruházások legfontosabb területei a zöldségtermesztés, a baromfi- és a sertéstartás.

ÖSSZEFOGLALÁS HELYETT

Adataink szerint a vizsgált mikrokörzet mezőgazdasági kistermelésének elmúlt harminc esztendeje több „fejlődési” szakaszra tagolódik.

Az első szakasz a hatvanas évekhez kötődik, amikor a körzet falvaiban alacsony szintű volt a kereskedelmi ellátottság, kevés a munkaalkalom, a nők döntő többsége háztartásbeli volt, a téeszekben a tagok által bevitt termelési eszközökkel és az általuk ismert „hagyományos” eljárásokkal folyt a termelés, az elosztás pedig „maradékélv” alapján és döntően naturáliában történt. A háztájizásra és kistermelésre, amely ehhez a „világhoz” alkalmazkodott, szintén a „hagyományos” minősítés a legmegfelelőbb.

A következő szakasz a hetvenes évekre esik. Ekkor számos alapvető változás következik be a termelésben, a foglalkoztatás területén, a jövedelmekben és az életmódban. Egyfelől az ipartelepítés nyomán sokan jutnak munkához, és a háztartásbeli nők tömegesen elhelyezkednek, általánossá válik a „kétkeresős” család. Másfelől a téeszekben is elkezdődik, és gyors ütemben folyik a gépesítés, az új termelési eljárások meghonosítása, a vállalatszerű (pénzügyi) működésre és ennek megfelelően a tagok rendszeres pénzbeli fizetésére való áttérés. Ily módon a családok jövedelmei nőnek, zömében pénzformát öltenek, és az addig a háztartásbeli feleségre alapozó családi munkamegosztás, termelés és fogyasztás – és persze az életmód – átalakul. Mindezek a mezőgazdasági kistermelésre is kihatva, új irányzatokat indítanak el, de ekkor még a „hagyományos” – kukoricázó, disznózó – formák uralják ezt a szférát.

A dataink tanúsága szerint a nyolcvanas évek elején fordulat következik be a mezőgazdasági kistermelésben, pontosabban „áttörés” az árutermelés irányába. A mezőgazdaság egészének piacosodása, a modern termelési eljárások kisüzemi adaptációja, a piaci szükségletek növekedése, a politika irányváltása, a téeszek és tagjaik (tágabban a falusi népesség) körében új termelési, munkamegosztási és érdekeltségi formák elterjedése a háztájizásnak és kistermelésnek lendületet adott. A megelőző évtizedekben lappangó-rejtőzködő-puhatolózó árutermelési törekvések szétfeszítették a politikai korlátokat, és nagy számban alakultak ki árutermeléssel foglalkozó kistermelő gazdaságok. Köztük olyanok, amelyek kimondottan erre álltak rá, tulajdonosaik-résztvevőik kizárólag ebből éltek. Az „áttörést” nemcsak a fentiek jelzik, hanem az is, hogy a körzetben olyan növényi kultúrák terjedtek el – például hagyma, paprika, mák, tök(mag), uborka –, amelyeknek addig nem voltak hagyományaik, továbbá olyan kooperációs formák is, amelyek csak a téeszek termelési volumenéhez képest minősíthetők „kistermelésnek”. Úgy gondoljuk, hogy az évi 30 ezer csirkét, 200-300 disznót piacra dobó „kistermelők”, vagy a 20-25 hold háztájini cukorrépat vagy hibridkukoricát termelő „háztájizók” nyugat-európai mércével talán már nem is voltak annyira „kicsik”. Az „áttörésnek” fontos jellemzője volt a tudás-, a kapcsolati és a pénztőke szerepének felértékelődése ebben a szférában. Miután falvanként, rétegenként és családonként mást és mást jelentett a mezőgazdasági kistermelésben való részvétel és az árutermelésbe való bekapcsolódás, a nyolcvanas években jelentős differenciálódás ment végbe ezen a területen is, eltérő kondíciókat teremtve a későbbi vállalkozóvá váláshoz és a piacon maradáshoz.

A jelzett „áttörés” mindenesetre annak a többségnek is érzékelhető javulást hozott, amely hagyományos módon csak a „maradékkal” jelent meg a piacon, hiszen a részidős kistermelését előnyösen tudta kombinálni az „első” gazdaságbeli biztos jövedelmet adó főállású munkavállalásával.

A politikai rendszerváltás után, a kilencvenes évek elejétől új időszak kezdődik a mezőgazdasági kistermelésben. A mintegy húsz évvel ezelőtt ide telepített ipari üzemeket bezárják, más gazdasági szektorokban, így a mezőgazdaságban is jelentős elbocsátásokra kerül sor. A téeszek bizonytalan helyzetbe kerülnek, részben felbomlanak, földjeik a nevesítés és a kárpótlás révén magántulajdonba kerülnek, zömmel néhány hektárnyi méretben. A körzetben magas arányú munkanélküliség alakul ki, és sokan tartósan – évekre – kiszorulnak a munkaerőpiacról. Közülük a szerencsésebbek jövedelempótló támogatásban részesülnek, a kevésbé szerencsések abban sem, és így kikerülnek a munkaügyi adminisztráció látóköréből. Ilyen körülmények között nyilván sokan szorúlnak-szorulnának rá a háztájizás és mezőgazdasági kistermelés néhány évvel előbb még olajozottan működő és jövedelemkiegészítést nyújtó formáira. Csakhogy ez ma már a múlté, hiszen a korabeli piacokról kiszorult a magyar mezőgazdaság, a belső piac számottevően szűkült, és a volt tőkekihelyezési és termelési integrációk felbomlottak és nem működnek. Új elem, hogy a kistermeléssel foglalkozóknak ma már tetemes beruházásokkal kell kezdeniük a termelést, amire vagy van pénzük, vagy nincs. E beruházások azonban önmagukban nem garantálnak bevételt és megélhetést, mivel egyáltalán nem biztos, hogy a termékeket el is lehet adni. Ez azt jelzi, hogy a talpon maradó kistermelők kockázata számottevően nőtt az elmúlt években. Más kistermelői rétegek viszont már kikerültek innen, hiszen még a „maradéklevű” árutermeléshez szükséges minimális tőkével sem rendelkeznek. Ez sokaknál még akkor is így van, ha rendelkeznek munkahellyel, amennyiben a főállásból származó jövedelmeik elégtelenek arra, hogy megfelelő mennyiségű pénzt forgassanak át a kistermelésbe.

Az elmondottak azt jelzik, hogy a mezőgazdasági kistermelés árutermelő szegmense visszaszorulóban van, ma már egyre kevesebben tudják az „első” gazdaságbeli főállást és a részidős „árutermelő” háztájizást eredményesen kombinálni egymással, mint ahogy az árutermelő szegmensben való alkalmi részvétel – a bármikor szabad ki- és belépés lehetősége – is a múlté.

Első megjelenés: MTA Szociológiai Szemle, 1997/1. szám, 39.-62. o.